

УДК 327.5(479.25:479.24):327.8 [(470+571):73] – 029:9

М. В. Ширяєв, Л. М. Якименко

**АМЕРИКАНСЬКІ ПРОЕКТИ ВРЕГУЛЮВАННЯ
НАГІРНО-КАРАБАСЬКОГО КОНФЛІКТУ:
КРИТИЧНИЙ ПОГЛЯД Г. Л. БОНДАРЕВСЬКОГО**

Численні проблеми, пов'язані з облаштуванням пострадянського простору після розвалу Радянського Союзу і його поразки в «холодній війні», стали об'єктом дослідження багатьох істориків і політологів, котрі аналізували їх із відстані в півтора-два десятки років потому. Широкий емпіричний матеріал, більш-менш окреслені причинно-наслідкові зв'язки, наявні ідеологічні й політичні тенденції, які все-таки накладають свій відбиток на історичну науку, дали змогу сучасним вітчизняним і зарубіжним ученим більш об'єктивно й комплексно оцінювати такі дискусійні й складні питання, як двосторонні відносини між колишніми союзними республіками, інтеграційні процеси на пострадянському просторі, міжетнічні та міжрелігійні конфлікти на теренах СНД та інші.

Саме тому викликає захоплення й схвалення той факт, що в аналітичних матеріалах відомого російського дослідника, професора Г. Бондаревського (1920 – 2003) [2], котрі датуються серединою 90-х рр. ХХ ст. і містять аналіз тогочасної міжнародної ситуації, оціночні судження й накреслені перспективи в розвитку двох- і багатосторонніх відносин випередили свій час на десятиліття й практично нічим не відрізняються від тих висновків, до яких приходять учені в результаті ретроспективного погляду на події. Насамперед це стосується конструктивного вирішення тих національно-конфесійних проблем, територіальних взаємних претензій на пострадянських обширах, які спричинили до війн. У першу чергу мова йде про вірменсько-азербайджанське протистояння за Нагірний Карабах, яке сягає своїм корінням початку ХХ ст.

Після розпаду СРСР відбулася ескалація конфлікту між Баку і Єреваном, що призвело до повномасштабних військових дій між вірменами й карабаськими вірменами з однієї сторони та азербайджанцями й карабаськими азербайджанцями – з іншої. Так як воюючі сторони не змогли прийти до консенсусу, то до вирішення нагірно-карабаських суперечок долучилися як безпосередньо Росія й США, так і міжнародні організації. Зокрема, Рада голів держав СНД 20 березня 1992 р. у Києві прийняла рішення про направлення в зону карабаського конфлікту групи спостерігачів і колективних сил із підтримки миру. Це було зроблено після того, як відповідне прохання надійшло від Азербайджану та Вірменії.

Крім того, 24 березня 1992 р. на Гельсінській сесії Ради ОБСЄ було засновано Мінську групу (МГ) зі сприяння вирішення вірменсько-азербайджанських протиріч. У її роботі взяли участь тринадцять держав: Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Італія, Німеччина, Росія, США, Туреччина, Угорщина, Фінляндія, Франція, Швейцарія, Швеція. Цьому особливо посприяло те, що Азербайджан став членом Організації безпеки й співпраці в Європі (20 січня 1992 р.) [1, с. 36] і наполягав на залученні світової спільноти до пошуку компромісу. Насамперед це стосувалося США як мало чи не єдиного авторитетного гаранта миру й стабільності в Каспійському регіоні.

Натомість для Вашингтона це був чудовий привід офіційно втрутитися в справи південнокавказьких республік. Адже, як зазначав Г. Бондаревський, починаючи з 1993 р. в американській зовнішньополітичній стратегії «усе чіткіше проявилися дві тенденції – відмова від односторонньої орієнтації на Москву й досить активне проникнення в економіку й політику азійських і закавказьких членів СНД» [2, с. 1]. До активізації дій на Південному Кавказі взагалі й в Азербайджані й Вірменії – зокрема Білий дім спонукали в першу чергу інтереси транснаціональних нафтових корпорацій. Із цього приводу Г. Бондаревський особливо наголошував на тому, що на початку 90-х рр. ХХ ст. спостерігалася «нестримна експансія американських нафтових монополій в басейн Чорного й Каспійського морів, настирні спроби Вашингтона, використовуючи союзників по НАТО, перешкодити реалізації раніше узгоджених планів про транспортування азербайджанської й казахської нафти російськими нафтопроводами» [2, с. 1].

Значну роль у досягненні поставлених цілей США відводили й вирішенню нагірно-карабаського конфлікту на основі запропонованих ними ж мирних проектів. Як член МГ, Сполучені Штати представили свій план розв'язання вірменсько-азербайджанської проблеми. Його озвучив экс-радник Держдепартаменту США з проблем колишнього СРСР, співробітник «Фонду Карнегі» П. Гобл.

«План Гобла» передбачав «поділ Карабаху на Північний і Південний (зі столицями Степанакерт і Шуша відповідно), передачу Вірменії всієї азербайджанської території між Кельбаджарським і Лачинським коридорами (на той момент – окупованої вірменськими військами), що дало б змогу об'єднати Північний Карабах з Вірменією. На півдні Вірменії передбачалося передати Південному Карабаху район Мегрі, що дало б змогу з'єднати Південний Карабах й азербайджанські райони Джебраїла й Замгелана (також захоплені вірменами) із Нахічеванською автономною республікою, котра мала на півночі вузьку дванадцятикілометрову прикордонну смугу з Туреччиною. У результаті реалізації цього варіанту Азербайджан отримував би район, що межував із Нахічеванською республікою, і, як наслідок, спільний кордон із Туреччиною» [2, с. 9].

Таким чином, в основі комплексного американського проекту лежала концепція встановлення безпосереднього географічного зв'язку між Вірменією й Нагірним Карабахом з однієї сторони та Азербайджаном і Нахічеваном – з іншої. Тобто передбачався територіальний обмін: південні райони Вірменії (Зангезур, Мегрі) пропонувалося обміняти на ту частину Нагірного Карабаху, кудю мав у майбутньому проходити нафтопровід Баку – Джейхан. У результаті, каспійська нафта транспортувалася б не по вірменській, а по азербайджанській й турецькій територіях, де не було курдських поселень [5, с. 8].

За умови згоди на «план Гобла», «турецька влада обіцяла Єревану безпосередній доступ до Трабзонської економічної зони, тобто Вірменія отримувала б вихід до Чорного моря» [2, с. 9]. Така щедрість Анкари пояснювалася тим, що «при реалізації американського проекту саме через Туреччину проходили б потужні потоки азербайджанської й казахської нафти, а Туреччина й США отримували б серйозні важелі впливу на Вірменію й Азербайджан, тобто практично на все Закавказзя» [2, с. 9].

Тому й не дивно, що Вашингтон продовжував наполягати: лише обмін відповідними районами дозволить остаточно вирішити проблему Нагірного Карабаху. Американський експерт П. Розенблатт порівнював НКР з «гордієвим вузлом», який потрібно було «розрубати» «планом Гобла»: «Дуже мало пропозицій можуть задовольнити всі три сторони. Одна з них базується на концепції особливого статусу, яка дозволить Азербайджану формально зберегти свою територіальну цілісність, а Нагірному Карабаху надасть право будувати своє майбутнє» [3, с. 280]. Отже, Вашингтон, прикриваючись політичною риторикою, намагався перейняти на себе функцію посередника, аби упливати на переговорний процес і нав'язувати свій варіант розв'язання протиріч, що відповідав національним інтересам (насамперед інтересам ТНК) США.

Однак це абсолютно не влаштовувало Вірменію, яка, приставши на пропозицію Вашингтона, втрачала б стратегічно важливий для неї кордон з Іраном, при цьому Анкара й Баку продовжили б блокувати цю ділянку, не зважаючи на словесні обіцянки. І хоча турецьке й азербайджанське керівництва переконували в тому, що транспортно-енергетичні магістралі після досягнення згоди по Нагірному Карабаху будуть звільнені, однак Єреван остерігався повторної блокади в разі виникнення нових суперечок.

Саме тому Вірменія категорично відхилила «План Гобла». Глава держави, як й очільники парламентських фракцій та груп, одноставно виступили проти руйнування територіальної цілісності своєї республіки. Депутати заявили, що, згідно з Конституцією, проблеми врегулювання нагірно-карабаських протиріч не можуть бути вирішені без згоди законодавчого органу.

Натомість офіційний Баку підтримав ідею американського політолога й позитивно висловився щодо можливого обміну «географічними коридорами». Міністр закордонних справ Азербайджану В. Гулієв озвучив офіційну позицію: реалізація «плану Гобла» на практиці могла б принести великий успіх [3, с. 278].

При цьому Іран, як і Вірменія, досить скептично відреагував на виникнення безпосереднього територіального контакту між Туреччиною, Нахічеваном й Азербайджаном, побоюючись зростання внутрішньополітичної напруги в регіоні. Насамперед мова йшла про «цивілізовану кризу», викликану «гігантизацією тюркського світу» [3, с. 278].

Тегеран небезпідставно вбачав загрозу національній безпеці саме в можливості глобалізації тюркізму. Фактичне злиття Туреччини й Азербайджану обов'язково актуалізувало б проблему іранських провінцій на півдні країни, заселених етнічними азербайджанцями-тюрками, які неодноразово заявляли про своє бажання вийти зі складу Ірану й приєднатися до Азербайджану.

Так як «план Гобла» був висунутий у період загострення протистояння між США й Іраном, то в Тегерані вважали, що він направлений на посилення позицій Білого дому в регіоні й, відповідно, на послаблення тут іранського впливу. На цьому тлі консолідація сил Ірану й Вірменії покликана була протистояти відновленню Великої Османської імперії. Про поглиблення політико-економічних зв'язків між Тегераном і Єреваном свідчив і той факт, що з ініціативи іранської сторони розпочалося будівництво газопроводу Вірменія – Іран.

За таких умов Москва також із великим застереженням розглядала «гоблівський проект» через цілий комплекс причин. Так, Анкара неодноразово заявляла про те, що шлях до відновлення імперії Османів лежав через створення «тюркської співдружності», а це могло всерйоз нашкодити позиціям Росії в Каспійському регіоні. Територіальне зближення між Туреччиною – членом НАТО й Азербайджаном – потенційним членом НАТО аж ніяк не входило в плани Кремля. Тим більше, як вважає Г. Бондаревський, «після перемоги республіканців на проміжних парламентських виборах у США й виникнення реальної небезпеки поразки демократів на виборах 1996 р., у політиці Сполучених Штатів значною мірою посилювалися силові, мілітаристські тенденції, усе чіткіше проявлялося небажання Вашингтона враховувати економічні, політичні й стратегічні інтереси Російської Федерації» [2, с. 2].

Розуміючи це, у 1996 р. росіяни запропонували свій проект комплексного, «пакетного» урегулювання, зміст котрого, як зазначає Є. Примаков, «було вирішено «човниково» доносити до відома всіх сторін» [4, с. 408]. Його суть полягала в тому, що «Азербайджан давав згоду на ліквідацію «анклавного» характеру Нагірного Карабаху й відновлення між ним і Вірменією безперешкодного сполучення через так званий Лачинський коридор, а Вірменія у свою чергу була не проти

налагодження залізничного сполучення між Азербайджаном і Нахічеванською областю. Передбачалося також підписання між Баку й Степанакертом угоди, за якою Нагірний Карабах матиме свою Конституцію, але її положення не суперечитимуть основному закону Азербайджану» [4, с. 408–409].

План російського МЗС містив також пункти стосовно самостійного формування Нагірним Карабахом законодавчої, виконавчої й судової віток влади. Крім того, Степанакерт залишав за собою право мати свій герб, прапор, гімн, національну гвардію й поліцію; громадяни НКАО повинні були обиратися в парламент Азербайджану й отримувати азербайджанські паспорти з позначкою «Нагірний Карабах». При цьому гарантами підписаних між Баку, Єреваном і Степанакертом угод виступатимуть Росія, США й інші члени ОБСЄ. Однак і запропонований Москвою комплексний проект був відхилений Азербайджаном та Нагірним Карабахом [4, с. 410].

У зв'язку з цим співголови Мінської групи – Російська Федерація, Сполучені Штати Америки й Франція – виступили з планом поетапного виходу з кризи. Планувалося розпочати з ліквідації анклавного характеру Нагірного Карабаху шляхом збереження Лачинського коридору. Це по-перше, а по-друге, звільнення окупованих вірменами азербайджанських семи районів, повернення сюди біженців; по-третє, створення зони безпеки, контрольованої міжнародними силами; по-четверте, зняття блокади Вірменії; по-п'яте, збереження статус-кво в режимі Нагірного Карабаху; по-шосте, визначення його статусу в кордонах Азербайджану. І з цього приводу Є. Примаков зазначав, що «президенти Г. Алієв і Є. Тер-Петросян згодні з цим проектом, натомість Нагірний Карабах заявив, що категорично його не приймає навіть у якості основи для подальших переговорів, вважаючи, що необхідний комплексний підхід, який дозволить із самого початку визначити статус Нагірного Карабаху» [4, с. 410].

Таким чином, для Білого дому склалися досить сприятливі умови, аби представити черговий варіант урегулювання вірменсько-азербайджанського конфлікту. Як і кілька років перед цим у лютому 1996 р. його озвучив усе той же П. Гобл. «План Гобла II» набув широкого розголосу й неодноразово обговорювався зацікавленими сторонами.

Удосконалений проект, як про те заявив його автор, не передбачав втрати Вірменією географічного кордону з Іраном і виникнення кордону між Туреччиною й Азербайджаном. Згідно з ідеєю П. Гобла, обміну підлягала лише південна окраїна Вірменії й західна окраїна Нахічеванської Автономної Республіки Азербайджану, що забезпечувала 9-кілометровий кордон між цим азербайджанським анклавом й Туреччиною. Одночасно пропонувалося приєднати до Вірменії, крім частини Нагірного Карабаху й Лачинського коридору, західну частину Нахічевані й смугу турецької території шириною 40 км. уздовж кордону

з Грузією, включаючи прибережну зону такої самої ширини, в обмін на Зангезур, який відходить до Азербайджану. При цьому значна частина Нагірного Карабаху повинна була залишитися в складі Азербайджану, а його мешканці, як і населення Зангезура, могли б переселитися на землі, отримані від Туреччини [5, с. 11].

Як наслідок, безпосереднім «географічним» результатом таких територіальних «рокіровок», за планом П. Гобла, було б, по-перше, вирішення проблеми неанклавного існування Нагірно-Карабаської Республіки як незалежної держави або ж як частини Вірменії; по-друге, розв'язання аналогічного питання з Нахічеванською Автономною Республікою Азербайджану; по-третє, збереження вірменсько-іранського кордону, на чому наполягали в Єревані [3, с. 280].

На думку П. Гобла, цей план міг вважатися компромісним і найбільш прийнятним для всіх, бо він намагався врахувати інтереси не тільки й не стільки учасників конфронтації, як основних геополітичних гравців у регіоні – Росії, Туреччини, Ірану й США [3, с. 280–281].

Згодом з'ясувалося, що автор проекту переоцінив його позитивні сторони. Азербайджан одразу виступив проти. Баку прагнуло відновити свій суверенітет над територією усього Нагірного Карабаху й на жодні територіальні чи політичні поступки йти не збиралося. У Степанакерті план П. Гобла назвали боснійським варіантом. Крім того, американські пропозиції суперечили вірменським і російським інтересами, бо встановлювали територіальний коридор по лінії Туреччина – Нахічевань – Зангезур – Карабах – Азербайджан – Центральна Азія, відкриваючи доступ для реалізації стратегії пантюркізму. Тому вирішити територіальні претензії між Баку і Єреваном на основі «плану Гобла II» США не вдалося [5, с. 11].

Варто нагадати, що не тільки П. Гобл так наполегливо пропонував змінити вірменсько-азербайджанський кордон. У свій час з аналогічними пропозиціями виступали экс-посол США в Туреччині Н. Ледскі, экс-представник США в Мінській групі ОБСЄ Дж. Маресска. Вони вважали, що взаємні територіальні поступки автоматично вирішили б проблему залежності Вірменії від наземних комунікацій, котрі проходили територією Азербайджану й Туреччини.

Згодом в основу врегулювання конфлікту між Вірменією й Азербайджаном ліг принцип збереження територіальної цілісності останнього й надання Нагірному Карабаху права на самоуправління в складі Азербайджанської Республіки (згідно з рішеннями, прийнятими на грудневому самміті ОБСЄ в 1996 р. у Лісабоні й підтвердженими в грудні 1997 р. на самміті в Копенгагені). На таких позиціях стояли й учасники Мінської групи посередників – Росія, Франція й США. Готовність президента Вірменії Л. Тер-Петросяна прийняти пропозиції МГ викликала навіть політичну кризу в країні в 1997 р. і його відставку, однак проблема територіального перерозподілу продовжувала

залишатися каменем спотикання в налагоджені взаємин між трьома республіками [5, с. 11].

Що стосується участі у вирішенні цих питань США, то вони насамперед переслідували геополітичні цілі. Їх суть полягала в тому, аби забезпечити територіальний коридор між Туреччиною й Азербайджаном, щоб вивести Росію з нафтових проєктів, укріпити прозахідний курс Азербайджану, аби контролювати доступ до сировинних ресурсів Каспійського моря й Середньої Азії.

У Москві чудово розуміли підводні камені «американських посередницьких планів». Про це свідчить відповідний коментар Є. Примакова: «Велике значення має й «нафтовий фактор», котрий тісно пов'язаний із нагірно-карабаським конфліктом, а якщо бути точним – справляє на нього сильний вплив. Це й зацікавленість іноземних компаній в отриманні контрактів на нафтовидобуток на Каспії, це й прагнення змінити маршрути нафто- і газопроводів, що безпосередньо залежить від стабільності в усіх районах конфліктної зони. Без чіткого розуміння цієї «нафтової» гри не можуть нині вироблятися позиції сторін у нагірно-карабаському конфлікті» [4, с. 411].

Г. Бондаревський також вважав, що проєкти мирного врегулювання вірменсько-азербайджанських протиріч за Нагірний Карабах були складовою частиною «нафтової політики Вашингтона й великих американських нафтових компаній», спрямованої на те, щоб «установити контроль не тільки над шельфом Каспійського моря, але й над прилеглими до нього Азербайджаном, Туркменією та Казахстаном» [2, с. 2].

Таким чином, провідний російський дослідник Г. Бондаревський, аналізуючи у своїх аналітичних матеріалах, датованих серединою 90-х рр. ХХ ст., міжнародну ситуацію, що склалася на пострадянському просторі взагалі й у Каспійському регіоні – зокрема, значну увагу приділяв спробам США долучитися до вирішення нагірно-карабаської проблеми (участь у МГ, «плани Гобла»). Однак пояснював це не альтруїстичними цілями Вашингтона, а продуманою зовнішньополітичною концепцією, спрямованою на витіснення Росії з Південного Кавказу й здійснення контролю не тільки над видобутком, але й над транспортуванням каспійських вуглеводнів на Захід в обхід російських територій.

Список використаної літератури

1. **Барановский С.** Россия и ее ближние соседи: конфликты и усилия по их урегулированию / С. Барановский // Мировая экономика и международные отношения. – 1996. – № 1. – С. 34–48.
2. **Бондаревский Г. Льва.** Новый этап в гегемонистской политике США в отношении России и в глобальном масштабе / Г. Л. Бондаревский / Архив Российской академии наук, ф. Бондаревский Григорий Львович (1920–2003 гг.), находится в процессе описания.
3. **Политика США в**

меняющемся мире / [отв. ред. П. Т. Подлесный]. – М. : Наука, 2004. – 333 с. 4. **Примаков Е. М.** Годы в большой политике / Е. М. Примаков. – М. : ООО «Коллекция «Совершенно секретно», 1999. – 445 с. 5. **Шайхулліна А.** Політика США щодо Азербайджану в 1993–2000 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Аліна Шайхулліна. – Луганськ, 2012. – 20 с.

Ширяев М. В., Якименко Л. М. Американські проекти врегулювання нагірно-карабаського конфлікту: критичний погляд Г. Л. Бондаревського

У статті з'ясовано основні положення тих планів мирного вирішення вірменсько-азербайджанських протиріч за Нагірний Карабах, які пропонувалися Вашингтоном протягом 90-х рр. ХХ ст. Крім того, подано критичний аналіз американських проектів («плани Гобла») у науково-аналітичних матеріалах Г. Бондаревського, у яких він простежує геополітичні мотиви й геостратегічні цілі втручання Білого дому в процеси врегулювання нагірно-карабаського конфлікту. Професор вказує, що плани налагодження конструктивного діалогу між Баку та Єреваном щодо Нагірного Карабаху були складовою частиною нафтової політики Вашингтона й великих американських нафтових компаній й мали на меті установити контроль не тільки над шельфом Каспійського моря, але й над прилеглими до нього Азербайджаном, Туркменією та Казахстаном. Також Г. Бондаревський пов'язує спроби припинити конфронтацію між воюючими сторонами за американським зразком із проблемою транспортування каспійських вуглеводнів в обхід російської території.

Ключові слова: Г. Л. Бондаревський, Азербайджан, Вірменія, Нагірний Карабах, Росія, США, Мінська група посередників, конфлікт, нафта, «плани Гобла».

Ширяев М. В., Якименко Л. Н. Американские проекты урегулирования нагорно-карабахского конфликта: критический взгляд Г. Л. Бондаревского

В статье рассмотрены основные положения тех планов мирного урегулирования армяно-азербайджанских противоречий за Нагорный Карабах, которые предлагались Вашингтоном на протяжении 90-х гг. ХХ в. Кроме того, предлагается критический анализ американских проектов («планов Гобла») в научно-аналитических материалах Г. Бондаревского, где он указывает на геополитические мотивы и геостратегические цели вмешательства Белого дома в процессы урегулирования нагорно-карабахского конфликта. Профессор подчеркивает, что планы налаживания конструктивного диалога между Баку и Ереваном относительно Нагорного Карабаха были составной частью нефтяной политики Вашингтона и крупных американских нефтяных компаний и имели своей целью установить контроль не только

над шельфом Каспійського моря, но и над прилегаючими к нему Азербайджаном, Туркменией и Казахстаном. Г. Бондаревский также связывает попытки прекратить конфронтацию между враждующими сторонами по американскому образцу с проблемой транспортировки каспийской нефти в обход российской территории.

Ключевые слова: Г. Л. Бондаревский, Азербайджан, Армения, Нагорный Карабах, Россия, США, Минская группа посредников, конфликт, нефть, «планы Гобла».

Shyryayev M. V., Yakimenko L. N. American Projects of Settlement of the Nagorno-Karabakh Conflict: a Critical View of G. L. Bondarevsky

The article found out the basic provisions of the plans of peaceful settlement of Armenian-Azerbaijani conflict over Nagorno-Karabakh, which was planned by Washington during the 90^s of XX century.

Also provided a critical analysis of the U.S. projects («Goble's plan») in the analytic materials of G. Bondarevsky in which he traces the geopolitical motives and geostrategic targets of the White House intervention in the process of settlement of the Nagorno-Karabakh conflict.

Professor indicates that plans of establishing a constructive dialogue between Baku and Yerevan concerning Nagorno-Karabakh was part of the Washington's oil policy and big American oil companies, and aimed to establish control not only over the Caspian Sea shelf, but also on the adjacent Azerbaijan, Turkmenistan and Kazakhstan.

Also G. Bondarevsky connects attempts to stop the confrontation between the warring parties on American model with the problem of transportation of the Caspian hydrocarbons that bypass Russian territory. In fact the American conception of establishing a direct geographical connection was underlain between Armenia and Mountain Karabakh from one side and Azerbaijan and Nakhichevan – from the other. It means that multimedia communication of Baku – Dzheykhan, which will be laid on Azerbaijanian and Turkish lands, will become alternative for gas and oil transportation system of Russia.

Key words: G. L. Bondarevsky, Azerbaijan, Armenia, Nagorno-Karabakh, Russia, the U.S., Minsk Group of Mediators, conflict, oil, «Goble's plan».

Стаття надійшла до редакції 19.04.2013 р.

Прийнято до друку 23.04.2013 р.

Рецензент – д. іст. н., проф. Бурьян М. С.